

MONTREUX BOĞAZLAR SÖZLEŞMESİ İLE İLGİLİ ALMANYA'NIN GÖRÜŞ VE İTİRAZLARI (1936-1941)

Dr. Sezen KILIÇ*

ÖZ

Türkiye, 1923 yılında kabul ettiği ve daha sonra birçok sorunla karşılaşmaya başladığı Lausanne Boğazlar rejimi yerine 20 Temmuz 1936 tarihinde Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ni yürürlüğe sokmuştur. Bu yeni Boğazlar sözleşmesi, sadece Türkiye'yi ve diğer imzacı ülkeleri değil, aynı zamanda Almanya'da iktidarda bulunan Adolf Hitler ve partisi NSDAP¹ da 10 Nisan 1936'dan itibaren yakından ilgilendirmiştir. O yıllarda Avrupa'da yükselen bir güç haline gelen Almanya'nın Montreux'ye olan ilgisinde sözleşmeye taraf dahi olamamasının tahammülsüzlüğü yattığı düşünülmektedir. Nitekim Almanya, önce benzer bir sözleşmeyi Türkiye ile yapma girişiminde bulunmuş, ancak bir sonuç elde edemeyince bu kez sözleşmeye dair itirazlara başlamıştır. 1941 yılına kadar süren Almanya'nın bu konudaki girişimleri ve itirazları yıldan yıla farklılık göstermiş ve bu farklılıkta dünya konjonktürü kadar kurduğu ittifaklar da rol oynamıştır. Boğazlar konusu sonuçta Türk Dışişleri Bakanı Menemencioğlu'nun istifasına dahi neden olmuştur. Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ni konu alan ve 1936-1941 yıllarını kapsayan Alman Dışişleri Bakanlığı belgelerinden yola çıkılarak Almanya'nın konuyla ilgili, değerlendirmeleri, itirazları ve bunların gerekçeleri bu araştırmada ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Montreux Boğazlar Sözleşmesi, Türkiye, Almanya, Menemencioğlu, Saraçoğlu, Keller, Papen, Ribbentrop, Hitler.

GERMANY'S OPINION AND OBJECTIONS ABOUT THE MONTREUX CONVENTION (1936-1941)

ABSTRACT

Turkey adopted Montreux Convention on 20 July 1936 instead of Lausanne Agreement which it had accepted in 1923 and which had created many problems later on. This new Convention on the status of the Straits caused not only Turkey and other signatory states but also Adolf Hitler and his party NSDAP² which were in power in Germany to become closely interested in the convention as of 10 April 1936. One may think that the main reason behind the close interest of Germany who was a rising power in Europe in those days was its great intolerance against the fact that it couldn't become a signatory party to the

*Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, skilic@harpak.edu.tr
sezenkilic197@yahoo.com

¹ NSDAP: Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi).

² NSDAP: Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (National Socialist German Workers' Party).

convention. In fact, Germany had previously tried to make a similar agreement with Turkey but when this attempt had failed Germany started to express its objections to the convention. Germany's attempts and objections which lasted until 1941 tended to vary from year to year and as well as the world's conjuncture, Germany's alliances also played a role on these variations. At the end, the issue of Straits caused the Turkish Foreign Minister Menemencioglu to resign from his post. This study examines the documents of German Foreign Ministry on the subject of Montreux Convention which covered the years between 1936 and 1941, and tries to put forth Germany's interest and objections on the subject and to reveal the reasons behind Germany's interest and objections.

Key Words: Montreux Convention, Turkey, Germany, Menmencioğlu, Saraçoğlu, Keller, Papen, Ribbentrop, Hitler.

GİRİŞ

Türkiye, Lausanne Konferansı'nı bir an önce barışla sonuçlandırmak istediği ve MC³ çerçevesinde oluşturulan kolektif güvenlik sisteminin işleyeceğine ve uluslararası düzeyde silahsızlanmanın gerçekleşeceğine inandığı için Lausanne Boğazlar Sözleşmesi'ni, egemenliğini kısıtlayan bir takım hükümlerine rağmen imzalamış ve bu sözleşme ciddi sorunlarla karşılaşılmadan 13 yıl yürürlükte kalmıştır. Fakat MC üyesi ülkelerin 1931'den sonra yeniden silahlanma yarışına girişmesi, akabinde 1932'de toplanan MC silahsızlanma konferansının başarısızlıkla sonuçlanması ve Hitler'in iktidara gelmesiyle birlikte Almanya'nın MC ve silahsızlanma konferansından çekilmesi, kuvvet politikasının dünyada yeniden egemen olacağı anlamına geldiğinden Türkiye, 1933'te katıldığı silahsızlanma konferansında Boğazlar sözleşmesini yenilemek üzere bir takım girişimlerde bulunmuş, ancak bir sonuç elde edememiştir. Bu konudaki girişimlerini Nisan 1935'te MC Konseyinde, Mayıs 1935'te Balkan Antantı Konseyinde ve Eylül 1935'te MC Genel Kurulunda yinelemesi de fayda etmemiştir. Ancak İtalya'nın Habeşistan'a saldırması üzerine Kasım 1935'te toplanan MC toplantılarında bu kez girişimi ilk kez olumlu bir atmosfer yaratmış ve bundan aldığı cesaretle 10 Nisan 1936'da Lausanne Barış Antlaşması'na taraf ülkelere bir nota göndererek yeni bir rejim saptanması için bir konferans toplanmasını istemiştir. Türkiye bu isteğini uluslararası hukuk açısından *rebus sic stantibus* (şartlar değişince) ilkesine dayandırmıştır. Türkiye'nin 10 Nisan 1936'da gönderdiği nota özetle şöyledir: 1) Lausanne Boğazlar rejiminin kabulünde bu yana Karadeniz'de durum tamamen değişmiş ve Akdeniz'de de bir kararsızlık belirmiştir. Deniz silah ve gemileri ile birlikte hava sahasında bu süre zarfında çok gelişme olmuş ve silahlanma hızla artmıştır, 2) Kolektif güvenlik sistemi artık işlemez hale geldiği için Türkiye'nin güvenliği açısından Boğazlar bölgesi üzerindeki egemenliğinin etkili, işlevsel ve pratik bir garanti içermesi gerekir, 3) Boğazlar sözleşmesi, sadece barış ve savaş durumunda uygulanabilecek hükümler içermekte, oysa Türkiye'ye yasal savunma hakkı da tanıyacak olan "pek yakın bir savaş tehlikesi tehdidi" durumuna ilişkin hükümler de içermelidir, 4) Lausanne'a imzacı ülkelerin inisiyatifinden bağımsızca beliren koşullar, iyi niyetle oluşan anlaşma hükümlerini işlevsiz hale sokmuştur.⁴

³ MC: Milletler Cemiyeti

⁴ Baskın Oran, **Türk Dış Politikası**, İletişim Yayınları, Cilt I, İstanbul, 2001, s. 370-372.

Türkiye'nin bu notasını, imzacı ülkeler arasında yer alan Sovyetler, Lausanne'dan memnun olmadığı⁵ ve yeni yapılacak sözleşmede kendi lehinde değişiklikler yapılabileceğine inandığı, Yunanistan ve Romanya Balkan Paktına üye olduğu, Bulgaristan 1919'da imzaladığı Neuilly Antlaşması'nı bu sayede değiştirebileceğini düşündüğü, Fransa yeni anlaşma yaptığı Sovyetlere destek olmak istediği, İngiltere ise İtalya'nın Akdeniz'deki tehdidine karşın Türkiye'yi yanına çekmek istediği için desteklemiştir. Montreux Konferansı, İtalya hariç tüm devletlerin katılımıyla 22 Haziran 1936'da toplandığında Türkiye, Boğazlar komisyonunu kaldırmak ve aynı zamanda Boğazları silahlandırmak istemiş, buna İngiltere karşı çıkmış, Sovyetler ise bununla birlikte Karadeniz'e kıyısı olan ülkelerin savaş gemilerinin sınırlı şekilde Boğazlardan geçmesine itiraz etmiş, ancak bilindiği üzere konferans Türkiye'nin bu isteklerini gerçekleştirilmesi sonucu 20 Temmuz 1936'da katılımcı ülkelerin tamamının sözleşmeyi imzalamasıyla son bulmuştur.⁶ Japonya, MC üyesi olmayan tek devlet olduğundan sözleşme uyarınca (özellikle 19. ve 25. maddeler) MC çerçevesinde bir yükümlülük ile karşılaşmaması için kendisini serbest tutacak bir çekinceyi sözleşme metnine koymuştur.⁷

Türkiye'nin Boğazlar sözleşmesini değiştirme girişimi ile Almanya'da iktidarda bulunan Adolf Hitler ve partisi NSDAP, 10 Nisan 1936'dan itibaren yakından ilgilenmiş ve 20 Temmuz 1936'da Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalanması sonrasında ise benzer bir sözleşmeyi Türkiye ile yapma girişiminde bulunmuş, ancak bir sonuç elde edemeyince bu kez sözleşmeye dair itirazlara başlamıştır. 1941 yılına kadar süren Almanya'nın bu konudaki girişimleri ve itirazları ve bunların gerekçeleri Boğazlar sözleşmesini konu alan Alman Dışişleri Bakanlığı belgelerinden yola çıkılarak bu çalışmada ortaya konulmaya çalışılacaktır. Söz konusu belgeler kronolojik sıraya göre verilirken belgeler hakkında değerlendirmelerde bulunulacaktır. Belgelerin orijinalinde bulunan dipnotlar için bu çalışmada herhangi bir kaynakça gösterilmeyecek, ancak bunlardan ayrıca gerek duyulacak dipnotlar içinse mutlaka kaynakça verilecektir. Bunların dışında dipnotta yer alan yorumlar "Yazarın Notu" (Y.N.) şeklinde verilecektir.

BELGELER VE DEĞERLENDİRMELER

1936-1937 Yılları

1936 yılına ait yedi belgeden üçü sözleşmenin imzalanması öncesinde kaleme alınmıştır. Nitekim ilk belge Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Rıfat Menemencioğlu'nun Türkiye'nin Boğazlar sözleşmesinin yenilenmesi girişiminde bulunacağına dair Türkiye'deki Alman Büyükelçisi August Friedrich Wilhelm von Keller'i⁸ bilgilendirmesidir. Bu bilgilendirmeyi Keller, yorumsuz olarak Alman Dışişleri Bakanlığı'na 10 Nisan tarihinde şöyle iletmiştir: "*Menemencioğlu...şunu söyledi: 'Türkiye Boğazlar Sözleşmesi'ni⁹ imzalayan ülkelere yarın uzun bir nota¹⁰ göndererek değişen politik şartlar*

⁵ Sovyetler, Lausanne Boğazlar görüşmelerine katılmış, ancak 16 Mart 1921 tarihli Türk-Rus Anlaşması'nın 5. maddesi uyarınca Boğazlar rejiminin sadece Karadeniz'e kıyısı olan ülkeler arasında yapılacak bir konferansla tespit edileceğinin kabul edildiğini ileri sürerek söz konusu sözleşmeyi onaylamamıştır. Kamuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 84; İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, I. Cilt (1920-1945), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s. 83.

⁶ Oran, **a.g.e.**, s. 372-374.

⁷ Soysal, **a.g.e.**, s. 504.

⁸ Keller, Almanya'nın Türkiye Büyükelçisi olarak Ekim 1935-Kasım 1938 tarihleri arasında görev yapmıştır.

⁹ 24 Temmuz 1923'te Lausanne'da İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Rusya ve Türkiye tarafından imzalanan sözleşmedir. Bu sözleşmeyi Rusya onaylamamıştır.

yüzünden garanti şartlarını içeren 18. maddenin¹¹ hükümsüz ve etkisiz kaldığını ve uygulamada Türkiye'yi dış tehditler karşısında artık koruyamadığını ve bu nedenle Türk sınırlarının dokunulmazlığını ve ticari gemilerin geçiş serbestliğini garanti altına alacak yeni bir Boğazlar rejimi için sözleşmeyi imzalayan ülkelerle görüşmeye hazır olduğunu bildirecektir.”¹² Bu telgrafta sözü edilen Lausanne Boğazlar Sözleşmesi'nin 18. maddesine göre Boğazların güvenliğini tehdit edecek bir durumu önleme sorumluluğunun verildiği ülkelerden İtalya, Habeşistan'a saldırarak Akdeniz'in güvenliğini bizzat kendisi tehdit eder duruma gelmiştir.

İkinci belge Keller'in Boğazlar görüşmeleri konusunda dışişleri bakanlığına gönderdiği 24 Haziran tarihli siyasi rapordur. Bu raporda Keller, Montreux görüşmeleri hakkında şöyle bir değerlendirmede bulunmaktadır: “Konferansın başlangıcı ve izlenimleriyle ilgili buraya ulaşan...haberler çok iyimser. Bu gelen haberlere göre Türk teklifleri doğrultusunda yeni Boğazlar sözleşmesi çok kısa sürede imzalanacaktır. Gerçekte ise...asıl zorluklar şimdi ortaya çıkacaktır. Şu veya bu şekilde İtalya'nın geçici katılmaması¹³ aşılacak dahi olsa Boğazlar konusunda kendiliğinden çelişkiler ortaya çıkacaktır. Basının...haberlerinden anlaşıldığı kadarıyla burada söz konusu olan Rus savaş gemilerinin Akdeniz'e inmesinin engellenmesini veya kısıtlanmasını isteyen ve bu doğrultuda Japonya ile mutabık olduğu kabul edilen İngiltere'nin Rusya ile savaş gemilerinin geçişi konusundaki temel çıkar farklılığıdır. Bu iki çıkar arasında Türkiye'nin Boğazlar bölgesinde güvenlik endişesi vardır...siyasi durumların çeşitliliği karşısında Türkiye zaten zor durumdayken, İngiltere'nin baskısı ve Boğazların güvenliği konusunda kendi çıkarları ağır bastığında Rusya'ya karşı durumu daha da zorlaşacaktır. Ayrıca Montreux'de sunulan proje konusunda Türkiye ile Rusya arasındaki önceki ilişkinin çok derinleşmeyeceği anlaşılrsa da ortaya çıkacak tartışma bu durumu iyice açığa çıkaracaktır.”¹⁴ Keller bu raporunda yeni Boğazlar sözleşmesi her ne kadar Türk teklifleri doğrultusunda gerçekleşecek olsa da asıl sorunun bundan sonra başlayacağını, çünkü savaş gemilerini Boğazlardan istediği gibi geçirip Akdeniz'e çıkarmak isteyen Rusya ile onu engellemek isteyen İngiltere arasındaki mücadelenin Türk-Rus ilişkilerini olumsuz yönde etkileyebileceği yorumunda bulunmuştur.

¹⁰ Lausanne Barış Antlaşması'nı imzalayan ülkelere, Yugoslavya'ya ve bilgi için MC Genel Sekreteri'ne gönderilen 10 Nisan tarihli notadır.

¹¹ Lausanne Boğazlar Sözleşmesi'nin 18. maddesi: “Boğazların ve çevresindeki bölgelerin askerlikten arındırılmasının Türkiye için askersel bakımdan haksız bir tehlike yaratmamasını ve savaş eylemlerinin Boğazların serbestliğini ve askerlikten arındırılmış olan bölgelerin güvenliğini tehlikeye sokmamasını arzu eden Bağlı Yüksek Taraflar, aşağıdaki hükümleri kabul ederler: Geçiş özgürlüğüne ilişkin hükümlere bir aykırılıkta bulunulur, beklenmeyen bir saldırı olur, ya da herhangi bir savaş eylemi ya da tehdidi Boğazlarda gidiş-geliş özgürlüğünü ya da askerlikten arındırılmış bölgelerin güvenliğini tehlikeye sokacak olursa, Yüksek Bağlı Taraflar ve her durumda, Fransa, Büyük Britanya, İtalya ve Japonya, bu konuda Milletler Cemiyeti Meclisinin kararlaştıracığı tüm araçlarla bu eylemleri birlikte önleyeceklerdir. Yukarıdaki Fıkırdaki yazılı davranışa neden olan eylemler sona erer ermez Boğazlar rejimi, işbu Sözleşme hükümleri ile düzenlendiği üzere, yeniden sıkı bir biçimde uygulanacaktır. Boğazların askerlikten arındırılmasına ve serbestliğe ilişkin hükümlerin ayrılmaz bir parçası olan bu hüküm, Bağlı Yüksek Tarafların Milletler Cemiyeti Yasası gereğince sahip olabilecekleri hak ve yükümlülükleri zedelemes.” Soysal, a.g.e., s. 158.

¹² Sezen Kılıç, **Hitler'in Gizli Dosyalarında Türkiye**, İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 136.

¹³ İtalya'nın Montreux Konferansı'na katılmama gerekçesi, Habeşistan savaşı nedeniyle kendisine MC'nin kararları çerçevesinde uygulanan yaptırım önlemlerine Türkiye'nin katılmasını düşmanca olarak görmesidir. İtalya, sözleşmeye 2 Mayıs 1938'de katılmıştır. Soysal, a.g.e., s. 502.

¹⁴ Kılıç, a.g.e., s. 144-145.

Üçüncü belge Keller'in dışişleri bakanlığına gönderdiği 7 Temmuz tarihli telgraftır. Bu telgrafta Keller, aldığı bir duyumdan yola çıkarak Boğazlar konusunda Türkiye ile Sovyetler arasındaki bir anlaşmanın varlığından şu şekilde söz etmektedir: “Boğazların güvenliği konusunda Türkiye ile Sovyet-Rusya arasında şu gizli anlaşmanın var olduğu ifade edildi: 1.) Her iki ülkenin katılmadığı bir savaşta Rusya, Türkiye’den Boğazları kapatmasını isteyebilir, ancak Türkiye bu konudaki kararında serbesttir, yani bunu reddedebilir, 2.) Rusya’nın katıldığı bir savaşta, Türkiye Boğazları kapatmayı yükümlenir, 3.) Türkiye’nin katıldığı bir savaşta, Rusya sadece Boğaz sınırları içinde mayınlar, uçaklar ve gemiler ile destek sağlayacaktır. 1.) ve 2.) durum için...Montreux anlaşma taslağının 9. maddesiyle¹⁵ önlem alınacağı söylendi.”¹⁶

Türkiye ile Sovyetler arasında böyle bir anlaşmanın mevcut olduğunun Keller tarafından ileri sürülmesinde Montreux Konferansı başlangıcından itibaren Sovyet gazeteleri *Pravda* ve *İzvestia*'nın Karadeniz’de kıyısı olan ülkelerin Boğazlardan kısıtlamasız bir şekilde geçme hakkının verilmesini savunmasının yanında Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras’ın Ankara’daki Sovyet Büyükelçisi Lev Mihailoviç Karahan ve Sovyet Dışişleri Bakanı Maksim Maksimoviç Litvinof ile Boğazların Sovyetler ile birlikte savunulmasını konuştuğuna –Aras böyle bir konuşmanın varlığını reddetmiştir- dair haberlerin etken olduğu değerlendirilmektedir.¹⁷

Dördüncü belge Alman Dışişleri Bakanlığı’ndan Hans Heinrich Dieckhoff’un¹⁸ Ankara Büyükelçiliği’ne gönderdiği 21 Temmuz tarihli telgraftır. Bu telgrafta Dieckhoff, Montreux görüşmesine dair düşüncelerini şöyle ortaya koymuştur: “1.)Türkiye’nin...Boğazlarda yeniden egemenliğini kurması için hoşnut edilmesi gerekir. Almanya Türkiye’nin kazanımlarını takdir etmelidir, 2.) Türkiye tarafsız durumdayken, özellikle savaş zamanında Boğazlardan geçişin düzenlenmesi bize göre çok teoriktir¹⁹. Önceki sözleşmeye göre durumumuzda belirgin bir kötüleşme tespit ettik. Türkiye’nin Boğazları tahkim ederek Karadeniz’in korumasını üstlenmesi...Rus Karadeniz filosunun artık denize açılacağı anlamına gelir. Türk-Alman ilişkilerini Litvinof’un gözüyle (Montreux’deki kapanış konuşması)²⁰ değerlendirmek zorunda

¹⁵ Montreux Boğazlar Sözleşmesi’nin 9. maddesi: “Savaş donanmasının, sıvı olsun olmasın, yakıt taşıma için yapılmış olan yardımcı gemileri 13. Maddede öngörülen ön bildirimle bağlı tutulmayacak ve Boğazları ayrı ayrı geçmek koşulu ile, 14. ve 18. Maddeler gereğince sınırlandırılmış tonajların hesabına girmeyecektir. Bununla birlikte, öbür geçiş koşulları konusunda savaş gemileri gibi işlem görecektir. Yukarıdaki Fıkra yazılı yardımcı gemiler, öngörülen kural dışı işlemde ancak, yüzen hedeflere karşı en çok 105 milimetre çapındaki iki toptan ve hava hedeflerine karşı en çok 75 milimetre çapında iki silahtan fazlasını bulundurmuyorsa, yararlanabilecektir.” Soysal, a.g.e., s. 513.

¹⁶ Kılıç, a.g.e., s. 146.

¹⁷ Gürün, a.g.e., s. 148-156; *Türkische Post*, 3-4 Temmuz 1936.

¹⁸ Dieckhoff, 11 Ağustos 1936’dan sonra Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Daire Başkanı olarak ve Alman dışişleri müsteşarının işleriyle görevlendirilmiştir.

¹⁹ Burada teorik sözünün “uygulanabilir değildir” anlamında kullanıldığı düşünülmektedir. (Y.N.)

²⁰ Litvinov, 8 Temmuz 1936 tarihinde Montreux’da şu konuşmayı yapmıştır: “Karadeniz sahildevletlerinden biri savaşan durumuna girecek olursa, bu denizin kapanıp kapanmayacağını kararlaştırma hakkını Türkiye’ye bırakmaktadır; bu kararın da, ister savaş eylemleri başlamadan, ister savaşın ortasında, ister daha sonra herhangi bir zaman alınabileceği öngörülmektedir. Bu, Türk hükümetine çok ağır bir sorumluluk yüklemek olmaktadır. Savaşın bir aşamasında, Boğazların ve Karadeniz’in kapatılması, savaşanlardan birinin yararına, ötekine de zararına olabilir. İşte o zaman, Türk hükümetinin, savaşanlardan biri yararına davranıp davranmamayı düşünmesi gerekmektedir. Türk hükümetinin böyle bir sorumluluk altına girmek isteyip istemeyeceğini bilmiyorum. Ülkelerimiz arasındaki büyük dostluğa rağmen, özellikle bu gibi durumlarda karar

değiliz. Türk hükümeti bu konferansın Alman kamuoyunda tasvip görmeyeceğini bilmelidir, 3.) Yeni Boğazlar Sözleşmesi'ni tanımamız istenmiyor, ancak Boğazlar bir Avrupa konusudur, Almanya katılmadığı görüşmelerdeki fikrini saklı tutmalıdır.”²¹

Dieckhoff'un bahsettiği Litvinof'un Montreux Konferansı'ndaki tutumu ile ilgili *Türkische Post*²² 9 Temmuz 1936 tarihli haberinde şunları yazmıştır: Diplomatik çevreler Dışişleri Komiseri Litvinof'un Sovyetlerin temel talepleri kabul edilmeyecek olursa konferanstan çekileceğini bildirmiş olmasına hayret etmiştir ve bu tehdidin konferansta bir baskı aracı olarak kullanıldığı görüşündedir. Ayrıca aynı çevreler bu konferansta hiçbir Sovyet talebi reddedilmediği için Moskova'nın bu çıkışının çok erken olduğu düşüncesindedir.

Dieckhoff da yukarıdaki ifadesiyle, yeni sözleşme sayesinde Rus Karadeniz filosu artık rahatlıkla diğer denizlere açılacağı için Almanya'nın durumunda kötüleşme oluşacağı eleştirisinde bulunmuştur. Dieckhoff'un bu görüşünün benzerini NSDAP'ın resmi gazetesi statüsünde olan *Völkischer Beobachter* 20 Temmuz 1936 tarihli bir değerlendirmesinde şöyle savunmuştur: Rus Karadeniz filosu yeni Boğazlar sözleşmesi sayesinde rahatlıkla Akdeniz'den geçerek Almanya'nın kıyılarının bulunduğu Kuzey Denizi'nde bayrağını dalgalandırabilecektir.

Dieckhoff ve *Völkischer Beobachter*'in yukarıdaki yorumlarını *Cumhuriyet* gazetesi 21 Temmuz 1936'da Alman gazeteleri *Angriff* ve *Neue Freie Presse*'nin haberlerine dayanarak Almanya'nın Montreux'den niçin memnun olmadığını gerekçesini şöyle açıklamaktadır: Montreux sayesinde savaş zamanında Sovyet filosu bu denizde istediği gibi hareket edebilecek, hatta yenilgi durumunda bu gemilerini düşman gemilerinin takibine uğramadan geri çekebilecektir. Litvinof tarafından teklif edilen ve Boğazlardan sadece hafif gemilerin geçebileceğine dair madde savaş zırhlılarından dolayı Almanya aleyhinedir. Bu sözleşme Almanya'da derin memnuniyetsizlik yaratmıştır, çünkü Sovyetler istediklerini kabul ettirmiş, İngiltere ise gerilemiştir. Artık bundan sonra Sovyet gemileri başta Akdeniz olmak üzere her tarafta kendilerini gösterebilecektir, çünkü Karadeniz bir Sovyet iç denizi haline gelmiş ve bu deniz Rusya'ya saldıracak her devlete karşı kapatılmıştır. Hatta Karadeniz'de bulunan Rus gemileri bu sözleşme sayesinde Baltık Denizi'ne gitme serbestliği elde ettiğinden bu denize sahili bulunan başta Almanya olmak üzere tüm ülkeler Rusya'nın deniz kuvvetlerinin artması karşısında bir tehdit altında kalmıştır. Sırf bu nedenle Almanya tüm deniz kuvvetlerini bu denizde konuşlandırmak durumunda kalacaktır.

Beşinci belge Alman Dışişleri Bakanı Konstantin Freiherr von Neurath'ın²³ Dieckhoff'a gönderdiği 22 Temmuz tarihli yazıdır. Neurath, bu yazısında yeni imzalanan Boğazlar Sözleşmesi'ne karşı Almanya'nın tavrının nasıl olması gerektiğini şu sözlerle

vermekle görevli bir örgütümüz de bulunduğuna göre, bu kadar önemli bir kararı –en iyi dostumuz bile olsa– herhangi bir ülkeye bırakmak hiç hoşuma gitmeyecektir.” Gürün, a.g.e., s. 151-152.

²¹ Kılıç, a.g.e., s. 147.

²² *Türkische Post*, 17 Mayıs 1926 ile 30 Haziran 1940 ve 4 Temmuz 1941 ile 31 Aralık 1943 yılları arasında 18 yıl boyunca İstanbul'da Almanca olarak yayınlanmış bir gazetededir.

²³ Neurath, Almanya'nın İstanbul Büyükelçiliğinde Askeri Ataşe (1915-1916), Alman Dışişleri Bakanı (2 Haziran 1932-4 Şubat 1938), Alman Bakanı ve Hitler'e iş politikada danışmanlık görevi yapması amacıyla kurulan Alman gizli kabinesinde başkan (4 Şubat 1938-Mayıs 1945) olarak görev yapmıştır.

açıklamaktadır: “Montreux’de yapılan anlaşmaya karşı ilk başta resmi bir protesto veya çekince söz konusu olmayacaktır. Türklere, konuyu ve özellikle tutumlarını tasvip etmediğimizi söylemekten yanayım ve mümkünse onların bize anlaşmayı açıklamalarını ve bu konudaki görüşümüzü istemelerini sağlayalım. O zaman isteklerimizi ortaya koyma fırsatımız olacaktır.”²⁴ Bu ifadeyle Neurath, yeni Boğazlar sözleşmesini ve Türkiye’nin bu konudaki tavrını tasvip etmelerinin mümkün olmadığını, ancak konuyla ilgili görüşlerini açıklayabilmeleri için Türkiye’nin Almanya’ya bu sözleşme ile ilgili yapacağı açıklamayı beklemek gerektiğini belirtmiştir.

Altıncı belge Keller’in dışişleri bakanlığına gönderdiği 26 Temmuz tarihli telgraftır. Bu telgrafta Keller, Boğazlar sözleşmesi konusunda Türk Dışişleri Bakan Vekili Şükrü Saraçoğlu ile yaptığı görüşmeyi aktarırken Türkiye’nin Boğazlar sözleşmesini yenileme gerekçesini ve bunun Balkan Paketi ile ilişkisi olmadığını da açıklamaktadır: “Saraçoğlu...şunları ileri sürdü: ‘Türkiye’nin bir şekilde kısa sürede içine çekilmese de en azından tehlikesini hissedeceği ve bu nedenle de Boğazlardan geçiş konusunda serbest bir karar almasını gerekli kılacağı bir savaş Avrupa’da söz konusu olabilir. Bu nedenle Türkiye’nin İngiltere ile birlikte mücadelesini verdikleri, ancak sonuçta Fransa ve Rusya’nın rızasını almak için kabullenmek zorunda kaldıkları 19. maddenin²⁵ 2. fıkrası anlamını yitirmiştir. Böylece Türkiye’nin katıldığı yardım paktını içeren durum da değişmiştir. Türkiye’nin önceden olduğu gibi bugün de böyle paktlar yapma serbestliği vardır. İngiltere önceden kendisine danışmadan Türkiye’nin bu serbestlikten yararlanmasına onay vermiştir...böyle bir pakt için Türkiye herhangi bir girişimde bulunmayacaktır, ancak bu istek başka taraftan geldiğinde ise diğer ülkelerle ilişkilerini göz önünde bulundurarak konuyu yeniden değerlendirecektir. Türkiye, Almanya karşıtı oluşumlarda yer almayacaktır.’ Balkan Paketi yükümlülüklerine dayandırılarak 19. maddenin 2. fıkrasına göre geçişin müsamaha edilip edilmeyeceğini sorunca Saraçoğlu kararlı şekilde şunları söyledi: ‘Bu tür yakışıksız bir formülü Ankara’ya hiç danışmadan Montreux’de reddettim...Türkiye, İngiltere’nin Montreux’de gösterdiği kolaylıklar karşısında olası bir İtalyan saldırısına karşı ona tek taraflı destek vermeyi kendini yükümlü hissetmiştir, aynı şekilde İngiltere de tek taraflı Türkiye’ye destek sözü vermiştir”²⁶

1936 yılının yedinci ve son belgesi Keller’in dışişleri bakanlığına gönderdiği 28 Temmuz tarihli siyasi rapordur²⁷. Bu siyasi raporda Keller, Montreux ile ilgili görüşleriyle birlikte Türkiye’nin bu sözleşmeyle elde ettiği kazanımları ve bu kazanımların diğer ülkelere

²⁴ Kılıç, a.g.e., s. 148.

²⁵ Montreux Boğazlar Sözleşmesi’nin 19. maddesi: “Savaş zamanında Türkiye savaştan değilse, savaş gemileri 10-18. Maddelerde belirtilen koşullar içinde, Boğazlardan tam bir geçiş ve gidiş geliş serbestliğinden yararlanacaktır. Bununla birlikte, savaştan herhangi bir devletin savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesi yasak olacaktır. Şu da var ki, işbu Sözleşmenin 25 Maddesinin uygulanması kapsamına giren durumlar ve Milletler Cemiyeti Yasası çerçevesi içinde yapılmış olup, bu yasanın 18. Maddesi uyarınca, bir karşılıklı yardımlaşma antlaşması uyarınca saldırıya uğrayan bir devlete yapılacak yardım durumu bu kuralın dışında kalır. Yukarıdaki Fıkra yazılı kural dışı durumlarda 10-18. Maddelerde gösterilen sınırlamalar uygulanmayacaktır. Yukarıdaki İkinci Fıkra konulan geçiş yasağına karşın, Karadeniz’de kıyısı bulunan ya da bulunmayan savaştan devletle ilintili olup da bağlı buldukları limandan ayrılmış durumdaki savaş gemileri o limanlara geri dönmek iznine sahiptir. Savaştan devlet gemilerinin Boğazlarda herhangi bir yakalama ya da görme hakkı kullanmaları ve herhangi düşmanca eylemde bulunmaları yasaktır.” Soysal, a.g.e., s. 516.

²⁶ Kılıç, a.g.e., s. 149-150.

²⁷ Kılıç, a.g.e., s. 151-156.

ilişkinini şöyle açıklamaktadır: Şuandan itibaren uluslararası politika, Boğazlardaki girişlerinden birini dilediği gibi tahkim eden ve bölgesel ilişkilerin durumuna göre bir yandan her tür saldırıyı göğüsleyebilecek, diğer yandan ise askeri hareketlerin çıkış noktası olarak kendi ve müttefiklerinin yararına çalışabilecek Türkiye'yi hesaba katmak zorundadır. Türkiye'nin Boğazların gelecekte silahlanmasını öne alması ve bir Avrupa gücü olarak dışarıya karşı güvenliği açısından bunu önemli bir başarı olarak göstermesi politik açıdan kestirilemeyen ancak yükselen bir prestijdir. Boğazların tahkim edilmesiyle Türkiye, Rusya'ya karşı hissettiği bugüne kadarki güçsüz rolünden kurtulabileceğini tasarlamış ve bu büyük ölçüde gerçekleşmiştir. Zaten Moskova bir süredir Ankara'nın kendisiyle olan bağlarını biraz gevşettiğini hissetmektedir. Ancak Türkiye'nin Sovyetlerle bağlarını çözmesi, sadece önemli bir destekten mahrum kalması anlamına gelmez, aynı zamanda dünya politikasında köklü bir değişime yol açacağı için tasavvur edilemez bir tehlike anlamına da gelir. Türkiye, İtalya'nın genişleme isteklerinden duyduğu korku nedeniyle Akdeniz'deki kıyıların güvenliğini sağlamada Rusya'dan bir destek bekleyemeyeceği, hatta bundan emin olamayacağı için İngiltere'nin kollarına sürüklenmiştir. İngiltere'nin de Türkiye'nin desteğine ihtiyacı vardır. İtalya'ya karşı uygulanan yaptırım, karşılıklı güvenlik isteğinin yerine getirildiği meşhur Akdeniz Paketi²⁸ için resmi bir imkân sağlamıştır. İngiltere, İtalyan saldırılarına karşı Türkiye'ye desteğini garanti etti. Türkiye, Boğazlar Sözleşmesi'nin gerçekleşmesinden dolayı İngiltere'ye duyduğu minnettarlığı göstermektedir. Akdeniz sorununun tüm karmaşasının temel nedeni İtalya'nın durumudur. Aras'ın "İtalya yakında anlaşmaya katılır" sözü, daha düzgün şu ifadeyle açıklanabilir: "İtalya için başka seçenek kalmadı!" Türkiye'nin Montreux ile sağladığı politik hakları, sürekli vurguladığı bağımsızlık konusundaki çıkarlarını da güçlendirmektedir. Bundan sonra ya Atatürk'ün bizzat ya da İnönü'nün Türkiye'yi yeni yükselen konumuyla Avrupa gücü içine katacak Türk politikasında esaslı uygulamalar yapacağı düşünülmektedir.

1937 yılına gelindiğinde Alman Dışişleri Bakanı Neurath şu konularda Mussolini ve İtalyan Dışişleri Bakanı Graf Gian Galeazzo Ciano ile görüşmelerde bulunmak üzere 4 Mayıs'ta Roma'ya gelmiş ve mutabakat sağlamıştır: 1) Almanya ile İtalya arasında özellikle iki ülke savunmasına yönelik endüstriyel işbirliği içeren sıkı bir ekonomik işbirliği, 2) İtalya'nın Almanya'ya ekonomik avantajlar karşılığında Etiyopya'da önemli ödümler, hatta bölgeler verilmesini içeren iki ülke arasında kolonyal bir işbirliği, 3) Sıkı kültürel işbirliği, 4) Roma-Berlin Mihverine en önemli ittifak özelliği verecek şekilde Avrupa'nın genel durumunu ele almak, 5) İspanya meselesinin ayrıntılı incelenmesi.²⁹ Bu görüşmede ayrıca Almanya'nın Montreux Sözleşmesi'ni Türkiye ile iki taraflı olarak kabul etmeye hazır olduğu belirtilmiş ve Almanya ile İtalya'nın Montreux Sözleşmesi'ni ancak önceden anlaşmak suretiyle tanyacakları konusunda uzlaşmıştır.³⁰

²⁸ Akdeniz Paketi: 3 Ekim 1935'te İtalya'nın Habeşistan'a saldırması ile Akdeniz'de ortaya çıkan gerginlik İngiltere'nin diğer Akdeniz ülkeleri olan Fransa, Yunanistan, Yugoslavya ve Türkiye ile bir ittifak yapmasını gerekli kılmıştır (İspanya bu ittifaka katılmamıştır). 18 Ekim 1935'te İngiltere, İtalya tarafından saldırıya uğrayacak söz konusu dört devlete, İngiltere'nin de saldırıya maruz kalmasında da bu dört devlet İngiltere'ye yardım etmeyi garanti etmiştir. İngiltere ile Türkiye arasında 1930'lardaki işbirliğinin ilk önemli göstergesi olan Akdeniz Paketi 22 Ocak 1936'da yürürlüğe girmiş, Habeşistan savaşının sona ermesi üzerine 27 Temmuz 1936'da İngiltere'nin tek yönlü kararıyla kaldırılmıştır. Soysal, **a.g.e.**, s. 487.

²⁹ *Türkische Post*, 04-05.05.1937.

³⁰ Kılıç, **a.g.e.**, s. 158-161.

1937 yılına ait iki belgeden ilki Alman Dışişleri Siyasi Daire Başkanı Ernst Freiherr von Weizsäcker'in³¹ Büyükelçi Keller'e gönderdiği 16 Temmuz tarihli talimatıdır³². Bu talimatta Weizsäcker, Keller'den Boğazlar Sözleşmesi³³ konusunda Türk hükümeti ile başlatacağı görüşmeleri İtalyan Büyükelçisi ile koordineli ve 4 Mayıs 1937 tarihli Neurath-Ciano görüşmesini temel alarak yürütmesini istedikten sonra şunları söylemiştir: 9 Mart 1937 tarihli Türk notası³⁴ ile Türk hükümeti Lausanne'a katılmadığımız halde ondan yararlandığımızı ileri sürmektedir. Oysa durum artık tamamen değişmiştir. Türkiye'nin eşit haklara sahip olduğunu tanıdığımız gibi, Türkiye'nin de bizi Boğazlar konusunda eşit haklara sahip görmesi gerekir. Bu bağlamda Montreux Konferansı'ndaki Türk Dışişleri Bakanı'nın açıklamasına³⁵ dayanabilirsiniz. Türk hükümeti tarafından imzacı bir ülke gibi 24. maddeye³⁶ göre bilgilendirilmeyi beklemekteyiz. Sözleşmenin II. Ek 6. sayısının³⁷ 8. maddeyle³⁸ olan

³¹ Weizsäcker, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Dairesi Başkanı (Ağustos 1936-Mart 1938), Alman Dışişleri Müsteşarı (Nisan 1938- Nisan 1943).

³² Kılıç, a.g.e., s. 158-161.

³³ Almanya'nın Montreux'ye karşı itirazlarında önemli rol oynayan hükümler 19. ve 25. maddelerdir. 19. madde daha önce verilmiştir (Y.N.).

25. madde: "İşbu sözleşmenin hiçbir hükmü Türkiye için ya da Milletler Cemiyeti üyesi herhangi bir başka Bağıtlı Yüksek Taraf için Milletler Cemiyeti Yasasından doğan hakları ve yükümlülükleri zedelemez." Soysal, a.g.e., s. 518.

³⁴ Alman Dışişleri Bakanlığı'nın 5 Ocak 1937 tarihli talimatında açıklanan görüşü, Almanya'nın Montreux Sözleşmesi'ni kabul edemeyeceğidir ve bu konudaki görüşlerinin her açıdan ele alınması gerektiğidir. Bunun gerekçesi hak eşitliğinin yanı sıra Rus Karadeniz kıyısı saldırılara karşı güvencede olmasına rağmen Rus Karadeniz donanmasının artık kolaylıkla Akdeniz'e geçebilecek olmasından kaynaklanan Alman deniz politikasında yaşanacak kötüleşmeyle açıklanmıştır. Sonuçta Almanya, katılmadığı bir anlaşmayla Alman gemilerinin hareket serbestisinin engellenmesine karşı çıkmıştır. Buna 9 Mart tarihli Türk cevabı şöyledir: Almanya 1923 Lausanne'ı imzalayan bir ülke değildir. Montreux Sözleşmesi sadece 1923 Boğazlar Sözleşmesi'nin bir revizyonudur. Türkiye düzenini ve güvenliğini daha iyi sağlayacağı durum elde etmek için bu revizyonu bir amaç edinmiştir.

³⁵ Türk Dışişleri Bakanı Aras 13 Temmuz 1936'da Montreux Konferansı'nda, 1923'te imzalanan Boğazlar Sözleşmesi'nin artık uygulanabilirliğini yitirdiğini ve yeni durum ve şartlara uygun yeni bir düzen ortaya koyduklarını ve bu konuda ülkesinin iki taraflı bir anlaşmayı hiç gerek ve istek duymamasına rağmen yine de hükümlerine haklarına dayanarak bu tür anlaşmalar yapma hakkını saklı tuttuğunu belirtmiştir. *Cumhuriyet*, 14.07.1936; *Türkische Post*, 14.07.1936.

³⁶ Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin 24. maddesi: "Boğazlar Rejimine ilişkin 24 Temmuz 1923 günlü sözleşme uyarınca kurulmuş olan uluslararası komisyonun yetkileri Türk hükümetine geçirilmiştir. Türk hükümeti 11., 12., 14., ve 18. Maddelerin uygulanmasıyla ilgili istatistikleri toplamağı ve vermeğı yükümlenir. Türk hükümeti bu sözleşmenin savaş gemilerinin Boğazlardan geçişine ilişkin olan her hükmünün uygulanmasını gözetecektir. Türk hükümeti, yabancı bir deniz kuvvetinin yakında Boğazlardan geçeceğinden haberi olur olmaz, bu kuvvetin bileşimini, tonajını, Boğazlara giriş için öngörülen günü ve gerektiğinde, olası dönüş gününü Bağıtlı Yüksek Tarafların Ankara'daki Temsilcilerine bildirecektir. Türk hükümeti, Boğazlarda yabancı savaş gemilerinin gidiş gelişini gösteren ve gerek ticarete, gerek işbu Sözleşmede öngörülen deniz ve hava gidiş gelişine yararlı her türlü bilgileri içeren yıllık bir raporu Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği ile Bağıtlı Yüksek Taraflara sunacaktır." Soysal, a.g.e., s. 518.

³⁷ Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin II. Eki'nin 6. sayısı: "Yardımcı gemiler, askeri filoya bağlı olup taşıdığı su ağırlığı 100 (102 metrik) 9 tondan çok bulunan, normal olarak filoza hizmet için ya da asker taşınmasında ya da savaş gemilerinin işlerinden başka herhangi bir hizmette kullanılan, savaşa katılmaya üzere özellikle yapılmamış ve aşağıdaki özelliklere sahip bulunmayan suüstü gemileridir: a) 155 milimetre (6,1 pus) den büyük bir çapta top taşımak; b) 76 milimetre (3 pus) den büyük bir çapta sekiz toptan fazla top taşımak; c) Torpil atmak için yapılmış ya da donatılmış bulunmak; d) Zırhlı levhalarla korunmak üzere yapılmış olmak; e) 28 mili aşan bir hızla gidebilmek için yapılmış olmak; f) Uçakları denizde harekete getirmek üzere özellikle yapılmış ya da donatılmış olmak; g) Uçak uçurmak için ikiden çok aygıtı sahip bulunmak." Soysal, a.g.e., s. 524.

ilişkisi doğrultusunda savaş gemileri kavramına, belli şartlara uyan destek gemileri de girdiği için “destek gemisi” kavramını, Boğazlardan savaş malzemesi veya askeri birlik geçiren tüm Sovyet devlet gemilerini kapsayacak şekilde genişletmek ve böylece bu gemilerin geçişine kısıtlamalar getirmek gerekir. Bu nedenle 6. sayının bu anlamda genişletilmesi konusunda Türk hükümetiyle bir mutabakat sağlanması ve bu konuda çıkarları bizimle uyuşan İtalya ile sıkı işbirliğinde bulunulması çok önemlidir. Sözleşmenin revizyonu tüm imzacı ülkelerin kararıyla olacağı için Türkiye ile iki taraflı bir anlaşmaya varılması pek önemli değildir. Ancak Türkiye'nin diğer ülkeler karşısında katılımımızı sağlama sözünden vazgeçemeyiz.

Bu yıla ait ikinci ve son belge Weizsäcker'in yukarıdaki talimatı doğrultusunda Keller'in Aras ile yaptığı görüşme hakkındaki 27 Ağustos tarihli şu yazısıdır: “*Aras, 'Memorandumu göndermekten vazgeçme nedenim 9 Mart tarihli Türk notasının Montreux Sözleşmesi'nin Almanya'yla ilişkileri teminat altına alma açısından önemli tüm bakış açılarını ve teminatları sağlamasıdır...Sözleşme hükümlerini iki ülke arasında iki taraflı bir uzlaşıyla ilişkilendirmek isterseniz...bu konunun diğer imzacı ülkelerle bağlantıyı gerektirip gerektirmediğinin incelenmesi gerekir' dedi. Aras'ın bu sözlerine, onun Montreux'de isteklerimizin sadece iki ülke ilişkilerini ilgilendirdiği açıklamasına dayandırarak itiraz ettim...sözleşme revizyona uğradığı takdirde Almanya'nın buna katılımından söz açtım. Bunun üzerine Aras, '...yeni bir sözleşmeye ihtiyaç duyulduğunda Türkiye'nin, diğer imzacı ülkelerin tavrına bakmaksızın Almanya'nın çağrılmasını istemesini imkânsız görmüyorum' dedi...söz konusu görüşmenin içeriğini...İtalyan Büyükelçisi Galli'ye bildirdim. Galli, Aras'ın çekingenliğini Sovyetleri gücendirecek herhangi bir şey yapma korkusuna dayandırdı ve 'Türk-Sovyet ilişkisi Moskova ziyareti sonrası'³⁹...dışta dostluk gösterisinin tam tersine bu ziyaretin tatmin edici şekilde sonuçlanmamasından dolayı atılacak her adım Moskova'ya kızdıracağı ve ciddi ihtilaflara yol açacağı şekilde dengesizleşti' dedi. Galli, belki Türk-Rus ilişkilerini fazlaca karamsar yorumluyor, ancak diğer yandan bu ilişkinin daha da kötüleşme endişesi Türkleri çok etkiliyor. Örneğin Aras'ın, Türk donanmasının Odessa ziyaretinin Sovyetler tarafından reddedilmesini talimatla kamuoyuna açıklamamasının nedeni, ilişkileri zedeleme endişesidir.*”⁴⁰

Keller, yukarıdaki açıklamasında da görüldüğü üzere Türkiye'nin Almanya ile Montreux'ye dair bir anlaşma yapmamasının altında Sovyetleri gücendirme endişesinin yattığını vurgulamıştır. Gerçekten Türkiye o tarihlerdeki dış politikasını Sovyetler ile dostluğunu zedelememe esasına göre yürütmüştür.

³⁸ Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin 8. maddesi: “İşbu sözleşme uyarınca savaş gemileri ve onların nitelikleri ile tonajlarının hesabı için geçerli olacak tanım sözleşmenin II. Ek'inde gösterilen tanımdır.” Soysal, **a.g.e.**, s. 513.

³⁹ Türk Dışişleri Bakanı Aras, 13-16 Temmuz 1937 tarihleri arasında Moskova'yı ziyaret etmiştir. Moskova'da yaptığı görüşmelerin konusunu İtalya ve Almanya'nın yürüttüğü politikalar olsa da, taraflar bu konuda ortak endişelerini belirtmekten öteye geçememişlerdir. Bu görüşmelere eşlik eden milletvekili Rahmi Apak, bu görüşmenin Boğazlar meselesi ve Montreux Anlaşması'ndan dolayı iki ülke arasında oluşan soğukluğu gidermek için yapıldığını, Stalin tarafından kabul edilecekleri Türkiye'deki Rus Büyükelçisi tarafından kendilerine bildirilmesine rağmen, kabul edilmediklerini, hatta Rusların kendilerine diplomasi kurallarını hiç uymayacak şekilde kaba davrandıklarını ve bu ziyaretin boşa çıktığını belirtmiştir. Gürün, **a.g.e.**, s. 169-170.

⁴⁰ Kılıç, **a.g.e.**, s. 163-164.

1938-1939 Yılları

1938 yılına ait beş belgeden ilki Keller'in dışişleri bakanlığına gönderdiği 23 Şubat tarihli yazıdır⁴¹. Bu yazıda Keller şunları iletmiştir: Türkiye ile başarılı bir görüşme sürdürme ihtimalini zaman zaman ima etmiş olsam da Türk Dışişleri Bakanlığı yetkilileri buna hiç yanaşmadılar. Elçi Esad Atüner'e 16 Temmuz 1937 tarihli emre ait taslağın sureti, Alman teklifi konusunda şahsi bir yorum yapması ricasıyla verilmişti. Sayın Esad bana metni detaylı olarak incelediğini, ancak kesin bir sonuca varamadığı için Türk Dışişleri Bakanlığı hukuk bürosuna bir inceleme yaptırdığını belirtti. İlk inceleme sonunda Almanya'nın bu tür bir nota değişim teklifini Türkiye'nin onaylayıp onaylamayacağını, ancak ayrıntılı bir incelemeyle mümkün olacağını söyledi. Başka bir ifadeyle Türk Dışişleri Bakanlığı şimdiye kadarki oyalama metotlarını sürdürme niyetindedir. Bunun gerçek nedeni Türk hükümetinin bu tür bir nota değişimiyle kendini tamamen bağlamak istememesidir. Diğer yandan İtalya ile birlikte hareket etme, ancak Etiyopya İmparatorluğu ile ilgili taleplerinin Türkiye tarafından tanınmasına bağlıdır. Türkiye'nin, İtalyanlara bu konuda anlayış göstermeye eğilimli olduğu bildirilmiştir.

İkinci belge Alman Dışişleri Bakanlığı adına Weizsäcker'in Roma Büyükelçiliği'ne gönderdiği 23 Mart tarihli yazıdır. Bu yazısında İtalya'nın Montreux'ye imzacı bir ülke olarak katılacağı endişesini taşıyan Weizsäcker, Keller'in yukarıdaki yazısına dayanarak şunları iletmiştir: *“İlişkide Boğazlar konusuyla ilgili...buradan giden 23 Mart tarihli raporu gönderiyorum. Rapor, şuanda Türkiye'nin görüşlerini açıklamak istemediğini gösteriyor. Diğer yandan Balkan Paketi Konferansı⁴²...İtalya'nın tavrı konusunda katlanılabilir bir açıklama getirmiştir. Buradaki İtalyan gazete haberlerine göre, Türkiye Etiyopya İmparatorluğunu tanırsa, İtalya kısa süre içinde Montreux Sözleşmesi'ne katılacaktır. İtalyan hükümetinden, yakın bir sürede Montreux Sözleşmesi'ne katılmayı planlayıp planlamadığının ve bu konu da Ankara ile kesilen görüşmelere yeniden başlayıp başlamayacağını öğrenilmesini rica ediyorum. Ayrıca Boğazlarla ilgili görüşmelerimizdeki tavrımızı ortaya koyarken konu hakkındaki görüşlerimizi, özellikle Freiherr von Neurath ile Graf Ciano arasında Montreux Sözleşmesi'nin kabulünden önce bir Alman-İtalyan uzlaşımın gerekli olduğuna dair Roma'da yapılan görüşmeye dikkat çekmenizi ve aynı anda bir Türk-Alman anlaşması istediğimizi vurgulamanızı rica ediyorum.”*⁴³

Üçüncü belge Alman Dışişleri Bakanlığı adına Ernst Woermann'ın⁴⁴ Roma Büyükelçiliği'ne gönderdiği 29 Nisan tarihli yazıdır. Bu yazıda Woermann, Montreux'ye katılması kesinleşen İtalya hakkında şunları söylemiştir: *“Montreux Sözleşmesi hakkında burada İtalyan Büyükelçiliği ile yapılan görüşme sonucunda İtalyan hükümetinin amaçlarından Almanya'nın endişelenmediği, Montreux Sözleşmesi'ne katılmak gerektiği ve*

⁴¹ Kılıç, a.g.e., s. 169-170.

⁴² Balkan Paketi Daimi Divan Kurulu 25-27 Şubat 1938'de Ankara'da toplandı. Yugoslav bir elçinin İtalyan Devlet Başkanlığı Sarayında İtalyan İmparatorluğunu tanıması ve ardından Romanya'nın da aynı karara katılması, kurulun resmi sonuç bildirisinde Balkan Paketi için Etiyopya sorununun artık kalmadığı açıklamasına neden olmuştur. Bu yüzden Balkan Paketi Divanı, İtalya'nın Montreux Sözleşmesi'ne katılmasını sağlayacak bir uluslararası işbirliği umuduyla diğer iki üyesi Türkiye ve Yunanistan'a da aynı şeyi yapmasını tavsiye etmiştir.

⁴³ Kılıç, a.g.e., s. 171-172.

⁴⁴ Woermann, 1936-1938 yıllarında Almanya'nın Londra Büyükelçisi Müsteşarı (Bu dönemde Joachim von Ribbentrop Londra Büyükelçisi'dir) ve Nisan 1938-Nisan 1943 tarihleri arasında Alman Dışişleri Siyasi Dairesi Başkanı olarak görev yapmıştır.

İtalyan hükümetinden Türk hükümetini Türk-Alman ilişkilerini bu açıdan düzene sokmakta yardımcı olmasının istendiği bu ayın 26'sında İtalyan Maslahatgüzarına bildirildi. Özellikle Alman Deniz Kuvvetleri Komutanlığı yardımcı gemi kavramının ele alınmasını istemediği için, oradaki deniz ataşesinin Boğazlar Sözleşmesi konusunda yürüttüğü şuanki görüşmenin bir anlamı kalmamıştır. Deniz ataşesinin 19 Nisan tarihli raporuna dayanarak Alman Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'nın çıkardığı emri⁴⁵ iliştiyorum.”⁴⁶

Almanya, 4 Mayıs 1937 tarihli Neurath-Ciano görüşmesinde Montreux konusunda birlikte hareket etme kararı alındığı için, bu tarihten itibaren sürekli olarak İtalya ile birlikte hareket etme, bir nevi İtalya sayesinde Türkiye'ye baskı yaparak Türkiye ile Montreux benzeri bir anlaşma yapabilme çabasına girişmiştir. Almanya'nın bu çabasının boşuna olduğu, İtalya'nın Neurath-Ciano görüşmesinde alınan kararı hiç dikkate almadan, hatta Etiyopya ile ilgili taleplerini Türkiye'nin kabul dahi etmesini beklemeden 2 Mayıs 1938'de Boğazlar sözleşmesine katılması göstermiştir.

İtalya'nın Boğazlar sözleşmesine katılması üzerine Almanya bu kez tek başına Türkiye ile Montreux tarzı bir anlaşma yapma çabasına girişmiştir. Bu yıla ait 7 Temmuz tarihli belgede⁴⁷ Alman Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop⁴⁸ bizzat Menemencioğlu ile bu konuda doğrudan yaptığı görüşmeyi şöyle aktarmaktadır: Menemencioğlu'na Montreux'ü Türkiye ile Almanya arasında yürürlüğe sokacak ikili bir anlaşma yapmaya hazır olduğumuzu, ayrıca sözleşme revize olacaksa, Türkiye'den bunu Almanya olmadan yapmayacağına dair bir söz vermesini beklediğimizi söyledim. Menemencioğlu, Türkiye'nin Montreux konusunda bağımsız olmadığını, sözleşmeyle ilgili her değişikliğin, Almanya'nın katılımının bile tüm imzacı ülkelerin onayını gerektirdiğini, bu tür onay⁴⁹ almadan Türkiye'nin bağımsız bir adım atmasının sözleşmeyi tehlikeye sokabileceğini ve Almanya'nın sözleşmeyi tek yanlı tanıyabileceğini söyledi. Bunun üzerine, Türkiye'nin diğer devletlerle arasındaki mevcut anlaşmayı Almanya ile yapmasına diğer devletlerin karşı çıkmasının anlaşılabilir bulduğumu, Almanya olmadan yeni bir anlaşma yapmayacağını açıklamasının zor olmaması gerektiğini, ancak Montreux konusu bir düzene sokulabilirdiği takdirde Türk-Alman ilişkilerinin gelişebileceğini, Almanya'nın 7 Mart 1936'da Ren bölgesine girmesinin⁵⁰

⁴⁵ İtalyan Dışişleri Bakanlığı Donanma Sözleşmeleri Uzmanı Raineri-Biscia, Montreux Sözleşmesi'ne İtalya'nın katılımı esnasında Akdeniz yolunda Sovyet savaş sevkiyatını ciddi anlamda zorlaştıracak olan yardımcı gemi kavramının açık tarifi konusunda direktmesini Almanya'nın gerçekten isteyip istemediğini sordu. 27 Nisan tarihli emrin 2. maddesinde Alman Deniz Kuvvetleri Komutanlığı İspanya iç savaşındaki durum değişince tüm konunun anlamsızlaştığını ve bu yüzden yardımcı gemi konusunun esaslı şekilde ele alınmasında artık Almanya'nın menfaati kalmadığı göz önünde bulundurularak İtalyanların konuyu ele alması gerektiğini belirtmiştir.

⁴⁶ Kılıç, a.g.e., s. 175.

⁴⁷ Kılıç, a.g.e., s. 187-190.

⁴⁸ Ribbentrop, Londra Büyükelçisi (1936-1938), Dışişleri Bakanı (4 Şubat 1938'den itibaren).

⁴⁹ Menemencioğlu, “Bu tespiti Hukuk İşleri Müdürü Gaus ve Müsteşar Weizsäcker ile birkaç gün önceki konuşmamda yaptım ve Montreux Sözleşmesi'nin 19. maddesindeki savaşa katılan ülkelere ait savaş gemilerinin Boğazlardan geçişinin, Türkiye'nin de yer aldığı yardımlaşma anlaşmasının herhangi bir mağdurun saldırıya uğraması durumunda yardım sağlanmasında da uygulanmasının -Türkiye bu anlaşma için işbirliği yapmayacağından dolayı- mümkün olmadığını teminatını verdim” dedi.

⁵⁰ Almanya'nın 7 Mart 1936'da önce Ren bölgesini zorla girmesi akabinde de 14 Kasım 1936'da Versailles'in nehirleri üzerindeki hükmünü kendiliğinden feshetmesi, Türkiye'nin Boğazlar rejiminin değiştirilmesine yönelik 1933'ten beri sürdürdüğü uluslararası platformdaki barışçıl girişimlerine diğer ülkelerin destek olmasında yararı olduğu değerlendirilmektedir. (Y.N.)

Türkiye'nin Boğazlar ve Sancak konusunda bir revizyon politikası başlatmasını sağladığını anlattım. Menemencioğlu, bu konudaki Almanya'nın dolaylı desteğini kabul ettiğini, ancak başka her tür revizyon politikasının Osmanlı yayılcılığına yol açacağını, Almanya ile Türkiye arasında bir fikir ayrılığı olmadığından iki ülke arasında bir tarafsızlık anlaşmasına gerek olmadığını, Türkiye'nin Almanya karşısı bir oluşumda yer almayacağını, hatta yarın Almanya ile bir askeri ittifak yapmaya hazır olduğunu belirtti. Böyle bir anlaşmanın eksikliğinin Türkiye'yi zor duruma sokacağını, Türkiye'nin Almanya'yı atlayarak tüm yetkili devletlerle düşman bir oluşum içinde yer almayacağına dair bir anlaşma yapmış olmasını makul bulmadığımı açıkladım ve Türkiye'nin Almanya ile bir tarafsızlık anlaşması yapması konusunda Sovyetlere bağlı olup olmadığını sordum. Menemencioğlu buna 'Hayır' dedi.

Ribbentrop'un yukarıdaki teşebbüsü bir fayda sağlamamasına rağmen Almanya'nın bu çabasından vazgeçmediği 16 Ağustos tarihli Alman Dışişleri Bakanlığı genelgesinden⁵¹ anlaşılmaktadır. Woermann tarafından ele alınan bu genelgede Montreux konusunda özetle şunlar söylenmiştir: Berlin'de 30 Haziran–25 Temmuz arasında gerçekleştirilen Türk-Alman ticari görüşmeleri Menemencioğlu ile Montreux'yü konuşma fırsatı verdi. Türk hükümeti resmi açıklamasında, sözleşmeye katılmayan Almanya'nın sözleşmeye dair görüşlerini kendine saklamasını söylemesine rağmen Türk hükümetine sözleşmenin içeriğini nota değişimi şeklinde özel, karşılıklı belge olarak iki ülke arasında yürürlüğe sokulmasını teklif ettik. Bu teklifin cevabını Türkiye şuna kadar geciktirdi. Menemencioğlu da Türkiye'nin tek başına imzacı olmayan bir ülkeyle bu sözleşme ile ilgili yeni bir anlaşmaya yetkili olmadığını yineledi. Bunun üzerine ona gerekçeli hukuki itirazımı da hesaba katan yeni bir taslak sunuldu. Menemencioğlu, taslağımızı inceleteceğini ve sözleşmenin revizyonu için çıkacak ilk fırsatta sözleşme ülkelerinden Almanya'nın katılımcı olmasını resmen isteyeceğini belirtti.

Almanya'nın çabaları 1939 yılında da sürmüş, nitekim bu yıla ait ilk belge Alman Dışişleri Müsteşarı Weizsäcker'in Menemencioğlu ile Boğazlar konusunda yaptığı görüşme hakkındaki 5 Ocak tarihli notudur. Bu notta Weizsäcker şunları anlatmaktadır: *"Menemencioğlu, bugünkü ziyaretinde sözü...hemen Boğazlar konusuna getirdi. Almanya'nın Boğazlar Sözleşmesi'ne katılımında büyük menfaati olduğuna dair Alman Bakanının sözünü hatırlatarak bunun için uygun olan formülü her yönüyle incelediğini açıkladı ve şunları söyledi: 'Birçok tekliften sonra size sunduğum teklif⁵² bana göre en iyisidir. Teklifimiz Türk Dışişleri Bakanlığı'nın Büyükelçiliğinize yazdığı bir mektuptan ve buna verilen Alman cevabından oluşmaktadır. Planınızın unsurları bu teklif kapsamındadır. Sözleşmenin revizyonu halinde imzacı devletlerle aynı statüde katılma isteğiniz...dolaylı şekilde göz önünde bulundurulmuştur. Ayrıca size daha ayrıntılı ve uygun bir teminat sunmakla görevlendirildim. İsteklerinizi tamamıyla gerçekleştirmek için teklif ettiğim nota değişimi imzalamamdan sonra yayınlanabilecektir."*⁵³

Bu yıla ait ikinci belge Alman Dışişleri Hukuk Dairesi Başkanı Friedrich Gaus'un⁵⁴ 20 Ocak tarihli bir notudur. Gaus bu notunda Ribbentrop ile Menemencioğlu arasında geçen

⁵¹ Kılıç, a.g.e., s. 194-195.

⁵² Bu tekliflerin önemli şartı, Montreux Sözleşmesi ile ortaya konan Boğazlar rejimi tüm yabancı devletleri ilgilendirdiği için Türkiye'nin Almanya'ya savaş ve ticari gemilerin Boğazlardan geçişi konusunda anlaşmaya imza atan diğer devletlerle aynı hükümleri geçerli kıldırmaya hazır olduğu konusundaki güvencedir.

⁵³ Kılıç, a.g.e., s. 203.

⁵⁴ Gaus, 1923-1943 yılları arasında Alman Dışişleri Bakanlığı Hukuk Dairesi Başkanı olarak görev yapmıştır.

görüşmeyi aktarırken Almanya'nın tahammülsüzlüğünü de ortaya koymaktadır: “*Alman Dışişleri Bakanı, bugün ziyaretine gelen Menemencioğlu'na Montreux konusunda hala benimle bir uzlaşma sağlayamamasına hayret ettiğini belirtti ve şunları söyledi: 'Türkiye tarafından geçerli olarak gösterilen hukuki ayrıntılara hiç tahammülüm yok. Türk hükümeti konuları bizimle düzene koymak için politik anlamda kararlıysa, böyle ayrıntılarla kendini engellememelidir. Ayrıca çabuk bir uzlaşma varılmasını istiyorum ve bu uzlaşma sağlanmadığı sürece tabii ki bizce geçerli çekinceler sürecektir. Bu konuda söyleyeceklerim bu kadardır.*”⁵⁵

Almanya, 23 Ağustos 1939'da Sovyetler ile yaptığı ittifaka dayanarak 1 Eylül'de Polonya topraklarına girmiş ve Avrupa'da bir savaş başlatmıştır. Bu suretle Sovyetler ile işbirliği yaparak Müttefik gemilerinin Boğazlardan geçişini engelleme çabasına girişmiştir. Nitekim Ribbentrop, 29 Eylül tarihinde Moskova Alman Büyükelçisi'ne gönderdiği yazıda⁵⁶ İngiltere ve Fransa ile yapacağı bir ittifaka Sovyetleri katmak ya da Sovyetler ile benzer bir ittifak yapmak üzere 25 Eylülde Moskova'da bulunan Türk Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'nun bu girişimini engellemek üzere şunları söylemiştir: “*Sizden Molotov'a, Türkiye'nin Fransa ile son günlerde bir pakt imzaladığına dair Berlin'e kesin haberler geldiğini acilen bildirmenizi rica ediyorum. Saraçoğlu⁵⁷ bu konuda Stalin'i yanlış bilgilendirmiştir...Saraçoğlu, Montreux Sözleşmesi'ne göre savaş malzemesi ve askeri personelin ticari gemilerle Boğazlardan geçişinin uygun ve güvenli olduğunu söyleyerek tarafsızlık karşılığı bir görüş bildirmiştir. Lütfen Molotov'a, Türkiye'den, her tür İngiliz-Fransız savaş malzemesi ve birliğinin transit geçişini önleyeceğine dair yazılı teminat almanın Alman ve Rus büyük, ortak çıkarları açısından çok önemli olduğunu belirtin.*”

1940-1941 Yılları

Almanya'nın Montreux konusunda Türkiye'yi baskı yapmak için bir yandan Sovyetler ile birlikte hareket ederken diğer yandan da bu ülkenin Türkiye ile Boğazlar konusunda yeni bir anlaşma yapmasından çekinmiş, hatta bunu engellemek için neler yapabileceğini değerlendirmiştir. Bu değerlendirme Papen'in 3 Temmuz 1940 tarihli dışişleri bakanlığına çektiği telgrafa⁵⁸ şu şekilde yansımıştır: “*Rusya'nın Boğazlarla ilgili istekleri doğrultusunda Türk hükümetiyle Montreux statüsünü genişletecek bir anlaşma yapma umudu olmadığı takdirde, Avrupa savaşı bitmeden önce bu konuda mutlaka kendine bir güvence sağlayacağı konusunda İtalyan Büyükelçisi Ottavio De Peppo ile hemfikiriz. Bir Türk-Rus ittifakı istenmiyorsa o vakit Mihver devletleri, Rusya ile gelecekteki Boğazlar statüsü konusunda doğrudan bir görüşme yapmanın uygun olup olmadığını görüşebilir.*”

Bu yıla ait en önemli gelişmelerden biri Sovyetlerin Almanya, İtalya ve Japonya arasında oluşturulan üçlü ittifaka katılmasını sağlamak üzere Sovyet Dışişleri Bakanı Vyaçeslav Molotov'un Berlin'e çağırılmasıdır. Molotov bu davet üzerine, 12-13 Kasım 1940 tarihleri arasında Berlin'de Alman Dışişleri Bakanı Ribbentrop ve Hitler ile görüşmelerde bulunmuştur. İlk görüşme Ribbentrop ile Molotov arasında 12 Kasım'da yapılmış ve Montreux'nün konu olduğu bu görüşmede Ribbentrop, Rusya'nın üçlü pakta katılmasının İngiltere ve Fransa ile müttefik olan, ancak Fransa'nın yenilgisinden sonra İngiltere'den

⁵⁵ Kılıç, a.g.e., s. 206.

⁵⁶ Kılıç, a.g.e., s. 223.

⁵⁷ Saraçoğlu, 25 Eylül'de Moskova'ya varmıştır.

⁵⁸ Kılıç, a.g.e., s. 306.

uzaklaşmaya çalışan Türkiye'yi kendilerine çekebileceğine inandığını, Montreux'nün Rusya'yı tatmin etmediğini anlayabildiğini, Rusya ve diğer Karadeniz'e sahildar ülkelerin diğer ülkelere göre daha fazla imtiyazdan yararlanması gerektiğini, Almanya'nın da bu sözleşmenin tarafı dahi olmadığı için hoşnut olmadığını, Montreux'nün ortadan kaldırılıp yerine yenisinin Rusya-Türkiye-İtalya-Almanya arasında imzalanması gerektiğini belirtmiştir. 12-13 Kasım'da Hitler, Almanya'nın Boğazlar rejiminde Rusya lehine iyileştirme yapılması için desteğe hazır olduğunu söyleyince Molotov, Boğazları İngiltere'nin Rusya'yı saldırmak için kullandığı tarihi geçit olarak kullandığını ve bu konuda Rusya'nın kendini emniyete alabilmek için Türkiye ile konuyu halledeceğini açıklamıştır. Bunun üzerine Hitler bu görüşün Boğazların tüm devletlerin savaş gemilerine kapatılıp sadece Rus savaş gemilerine açılması şeklinde Alman görüşüne yaklaştığını belirtmiştir. Molotov da Boğazlardan kendilerine yönelecek bir saldırı ihtimaline karşı sadece kâğıt üzerinde değil fiili bir garanti istediğini söylemiştir. Daha sonra Ribbentrop üçlü ittifaka Rusya'nın katılmasına yönelik bir anlaşma taslağını Molotov'a vermiştir. Bu taslak, Türkiye'yi mevcut yükümlülüğünden kurtarıp kendileriyle işbirliği yapması yönünde her dört ülkenin ortak çaba içine girişmesini, Montreux'nün yeni bir sözleşme ile değiştirilmesini ve bu suretle Rusya'nın Boğazlardan sınırsız geçiş hakkı elde etmesini ön görmektedir. Ancak taslak Molotov'a iletildiğinde Hitler çoktan Rusya'nın işgal edilmesi için gerekli hazırlığın yapılması konusunda emrini vermiştir. Molotov, 26 Kasım 1940'ta Moskova Alman Büyükelçisi Schulenburg'a Boğazlardan kendisine üs verildiği takdirde Rusya'nın üçlü ittifaka katılacağını açıklamıştır.⁵⁹

12-13 Kasım 1940'ta Molotov ile yapılan bu görüşmenin en önemli özelliği Almanya'nın Sovyetler ile bir savaş başlatma kararına neden olmasının yanı sıra artık Montreux'ye imzacı olarak katılma isteğini de tamamen savaş sonrasına bırakmasıdır. Papen'in dışişleri bakanlığına çektiği 2 Aralık tarihli telgraf Almanya'daki bu görüş değişikliğini şu şekilde yansıtmaktadır: *"Saraçoğlu, gerektiğinde Montreux Sözleşmesi'ne imzacı olarak katılmaya hazır olup olmadığımızı sorunca, Boğazların düzenlemesini barış zamanına bırakmak gerektiğini söyledim."*⁶⁰ Almanya'nın imzacı ülke olarak Montreux'ye katılıp katılmama konusunda dahi artık tereddüt yaşadığını Papen'in Saraçoğlu ile yaptığı görüşme hakkında dışişleri bakanlığına gönderdiği 6 Aralık tarihli şu telgraf gayet net şekilde göstermektedir: *"Boğazlarla ilgili hiçbir şey konuşmadım, hatta Türk hükümeti Montreux'e imzacı ülke olarak katılmayı isteyip istemediğimizi sorunca, bunu hükümetime soracağımı söyledim."*⁶¹

1941 yılına gelindiğinde artık Almanya, tamamen Sovyetleri gözden çıkarmış ve bu ülkeyle başlatacağı bir savaş için güney kanadını güvence altına alma telaşına düşmüştür. Bunun için de Molotov'un Berlin ziyaretinde Boğazlardan üs istediği açıklamasını yayarak Türkiye ile yeniden iyi bir diyalog yaratma çabasına giriştiği Elçi Paul Otto Schmidt'in⁶² 18 Mart tarihli notu göstermektedir. Bu notta Schmidt, Hitler'in Gerede ile yaptığı görüşmedeki şu sözlerini aktarmıştır: *"Führer... 'Ruslar Boğazlarda üs isteyince bunun mümkün ve uygun olmayacağını söyledim ve Karadeniz'e ulaşımı olan devletlerin savaş gemilerinin boğazlardan geçişine imkân verecek, fakat diğer devletlerin savaş gemilerine izin vermeyecek*

⁵⁹ Gürün, a.g.e., s. 230-235.

⁶⁰ Kılıç, a.g.e., s. 337-338.

⁶¹ Kılıç, a.g.e., s. 341.

⁶² Paul Otto Schmidt, tercüman, Alman Dışişleri Bakanlığı'nda yabancılarla ilgili görüşmelerin çoğuna eşlik etmiştir (1923-1945).

şekilde Montreux statüsünün değiştirilmesi için uğraşmaya hazır olduğumu söyledim... Türkiye'nin de Boğazların bekçisi olarak kalması Almanya'nın çıkarıdır. Belki de Almanya, Rus dostluğunu Boğazlar konusundaki bu tavrı nedeniyle yitirdi' dedi."⁶³ Hitler bu ifadeyle Sovyetlerin Boğazlarda üs istemesini sırf Türkiye'yi Boğazlara egemen olarak görmek istediği için reddettiğini boşuna Türk devlet adamlarına inandırmaya çalışmıştır.

Her ne kadar Almanya Montreux'ye imzacı ülke olarak katılma iddiasından vazgeçmiş görünse de gerektiğinde Boğazlardan kendi asker ve silahlarını geçirmek istediğini Papen'in dışişleri bakanlığına gönderdiği 27 Mayıs tarihli telgraf göstermektedir. Bu telgrafta Papen, Irak'taki Alman yanlısı Geylani⁶⁴ hükümetine Türkiye üzerinden silah yardımıyla bulunabilmek üzere Türkiye'ye Edirne yakınlarında toprak düzeltilmesi ve Ege Denizi'ndeki adalardan birinin verilmesi ödününü içeren bir anlaşma yapılmasının yanı sıra Montreux'nün kendi istekleri doğrultusunda yeniden düzenlenmesini şu şekilde savunmaktadır: "Montreux statüsü gerektiğinde askeri birlik ve malzemesinin ticari gemilerle Boğazlardan geçişine izin vermektedir."⁶⁵

Yukarıdaki belgeden sonraki belgeler, daha çok Almanya'nın Sovyetler ile bir savaşa tuttuğu 22 Haziran 1941'den sonra Boğazlardan Rus ve Müttefik savaş gemilerinin geçişini engellenmesine yönelik Türkiye'den taleplerini içermektedir. Saraçoğlu ile görüşen Papen'in Karl Ritter'in⁶⁶ 22 Haziran tarihli ve 726 sayılı telgrafına⁶⁷ cevaben dışişleri bakanlığına gönderdiği 23 Haziran tarihli telgrafta bu talepler şöyle ifade edilmektedir: "Bugün, Saraçoğlu ile Rus gemilerinin geçişi konusunu konuştuk. Rus savaş gemilerinin geçişi söz konusu değildir. Boğazlar ağlarla kapatılmış ve mayınla döşenmiştir. Savaşın başlangıç safhasında Rusya, İngiltere yararına ticari tonajını kesinlikle ayırmadığından dolayı Türk Dışişleri Bakanı, Sovyet ticari gemilerinin geçişini şuan için çok az olası görmektedir. Fakat her şeyden önce Bakan, bu konuda bizimle işbirliği yapmaya eğilimli görünmekte ve bu doğrultudaki her tür Rus diplomatik adımından beni derhal haberdar edeceğini söylemektedir."⁶⁸

⁶³ Kılıç, a.g.e., s. 367-370.

⁶⁴ Raşit Ali Geylani, 1924 yılında Irak hükümetinde adalet bakanlığı yaptıktan sonra 1932 yılında altı aylığına başbakan olmuştur. 1935-1936 yıllarında da içişleri bakanı olarak görev yaptıktan sonra tekrar Mart 1940'ta başbakanlığa getirilmiş, ancak İngiliz karşıtı ve Alman yanlısı politikası nedeniyle İngiltere'nin ekonomik baskısına maruz kalınca Ocak 1941'de iktidardan uzaklaştırılmıştır, fakat 2 Nisan 1941'de bu kez darbeye iktidara gelmiş, ancak darbe bir ay zarfında ve Mayıs sonunda İngiltere tarafından bastırılmıştır. E.A. Ghareeb, **Historical Dictionary of Iraq**, Oxford: The Scarecrow Press, Inc., 2004, s. 131-132.

⁶⁵ Kılıç, a.g.e., s. 406-409.

⁶⁶ Karl Ritter, Alman Dışişleri Bakanlığında Ekonomi Politikası Dairesi Şefi (1924-1937), Alman Dışişleri Bakanlığında özel görevli büyükelçi (1939-1945).

⁶⁷ Bu telgraf, Ritter'in Papen'e Türk Dışişleri Bakanı ile Sovyet gemilerinin Boğazlardan geçişini görüşmesi için verdiği talimatı içermektedir. Ritter burada şunu açıklamaktadır: "Biz Türk hükümetinin doğrudan bir savaş tehdidi istemediğinden yola çıkıyoruz. Bu nedenle Türkiye, 20 Temmuz 1936 tarihli Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin 19. maddesine göre Sovyet savaş gemilerinin geçişine izin vermemelidir. Sovyet ticari gemilerinin geçişi sözleşmenin 4. maddesine göre serbesttir. Ancak Türkiye'nin Sovyet ticari gemilerinin geçişini engellemek üzere bizimle işbirliği yapmasına büyük önem veriyoruz. Çünkü Karadeniz'de bulunan hatırı sayılır büyüklükteki -400 000 tonluk- Sovyet ticari tonajının geçişini istemiyoruz ve Akdeniz'de bulunan hatırı sayılır ticari gemi işbirliğini engellemek istiyoruz. İngiltere'nin Akdeniz'de bilinen gemi sahası kısıtlamasında belki Sovyetlerin belli bir yardımı olabilir. Türkiye'nin savaş gemilerinin geçişine karşı mayın tarlaları oluşturması Montreux Boğazlar Sözleşmesi'ne aykırı olamaz. Bu suretle Boğazlar ticari gemilerin geçişine, en azından bu tür gemilerin mayın tarlalarından geçişi düzenleninceye kadar tamamen kapatılabilir."

⁶⁸ Kılıç, a.g.e., s. 449.

Papen'in bu görüşmede Rus savaş gemilerinin Boğazlardan geçemeyeceği güvencesini Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'ndan almasına rağmen bununla yetinmediği Alman Dışişleri Bakanı'nın adıyla Ankara Büyükelçiliği'ne yazılmış 22 Ağustos tarihli şu telgraf açıkça göstermektedir: *“Ancak Türk makamlarından Montreux Sözleşmesi'ne uygun olarak Rus ticari gemilerinin Boğazlardan geçişinde her tür zorluk ve gecikme sağlamalarını bekleyebiliriz.”*⁶⁹

Sovyetler birliği ile bir savaşa girişen Almanya, artık sadece Rus savaş gemilerinin değil aynı zamanda ticari gemilerinin de Boğazlardan geçirilmesinin engellenmesini Türk makamlarından istediğini Büyükelçi Ritter'in Papen'e gönderdiği 26 Ağustos 1941 tarihli şu telgraf⁷⁰ da göstermektedir. Bu telgrafta Ritter, Papen'den şunları istemektedir: Alman Dışişleri Bakanı sizden Rus ticari gemilerin geçişiyle ilgili Türk hükümetinin görüşünde değişiklik sağlamak üzere her tür teşebbüste bulunmanızı rica ediyor. Türk hükümetinin Montreux bağlarından kurtulması ve ticari gemilerin Boğazlardan geçişine geçici bir yasak getirmesi veya en azından duruma göre geçiş izni vererek kapsamlı bir kontrol sağlaması için belki Ribbentrop'un Gerede ile görüşmesi ve Rus ve İngiliz birliklerinin İran'ı istilası bir fırsat oluşturur. Türk hükümeti, şunki askeri gelişmelerin sonucuna ve Karadeniz'deki politik ilişkilerin değişimine göre Montreux hükümlerinde kendi adına bir değişiklik bekliyorsa buna katkıda bulunması gerekir. Bunun da en iyi yöntemi Türkiye'nin bu hükümleri kendiliğinden kaldırmasıdır ve bunun için gerekli sebep ve mazeretleri istediğinde bulabilir. Türkiye, Montreux'nün çok farklı askeri ve politik şartlarda yapıldığını ve Almanya'nın Montreux'ye katılmamasına rağmen Karadeniz'de çok etkili bir güç olduğunu belirtip, bugünkü askeri ve politik durumu ön göremediğini söyleyebilir. Ayrıca bugünkü şartlarda tarafsızlığının ticari gemi geçişlerinin askeri personel ve savaş malzemesi sevki şeklinde kötüye kullanılmasına yol açacağını iddia edebilir. Türkiye, Boğazları ticari gemilere şimdi değil de sonra kapatırsa, Rus ticari filosu Akdeniz'e kaçabilir, o zaman kapatma da fayda etmez. Bu durum, Rusya'nın yenilmesi Türkiye'nin menfaatine olmasına rağmen, Rus-İngiliz savaş malzemesinin güçlenmesine katkı sağlar. Türkiye, Boğazları tamamen kapatırsa, petrol sevkiyatı gibi Alman menfaati için gerekli istisnai geçişlere izin vermesini, kapatmazsa da en azından Montreux'nün tanıdığı kontrol hakkını, geçişi zorlaştırmada ve geciktirmede kullanmasını umuyoruz. Buradaki haberlere göre Rus savaş gemileri Boğazlardan İngiliz bandırasıyla geçecekmiş. Türk hükümeti bu gemileri gözaltına alabilir. Bunu göz önünde bulundurmanızı rica ederim.

Ritter'in yukarıdaki telgrafından Almanya'nın her tür Rus gemisinin Boğazlardan geçişini engellemesini Türk makamlarından istemesinin yanı sıra bunu Türkiye'nin nasıl yapması gerektiğini de açıklamakta, aynı zamanda Alman gemilerinin geçişi için gerekli istisnai geçişlere izin vermesini Türkiye'den istemektedir.

⁶⁹ Kılıç, a.g.e., s. 474-475.

⁷⁰ Kılıç, a.g.e., s. 481-482.

SONUÇ

Alman Dışişleri Belgelerine göre Almanya'nın Montreux Boğazlar Sözleşmesi ile ilgili değerlendirmeleri yıldan yıla, hatta belgeden belgeye farklılık göstermiş ve bu farklılıkta dünya konjonktürü kadar kurduğu ittifaklar da rol oynamıştır. Montreux daha henüz imzalanmadan Alman Büyükelçisi Keller, yeni sözleşme ile her tür isteği karşılanacak olmasına rağmen Sovyetlerin savaş gemilerini sınırsızca Boğazlardan geçirmek isteyeceğini ve bunun da İngiltere'nin engeli ile karşılaşacağı gibi Türk-Sovyet ilişkilerini de olumsuz yönde etkileyeceğini belirtmiştir. Sovyetler de sözleşme öncesi ve sonrasında, Boğazları birlikte savunmak için Türkiye ile bir anlaşma yapmak istemiş, hatta bu konudaki görüşmeler Keller'in iki ülke arasında Boğazlar konusunda ayrı bir anlaşmanın var olduğu haberini dışişleri bakanlığına iletmesine neden olmuştur. Sovyetlerin Boğazların birlikte savunulması isteğini Türkiye kabul etmeyince, Türk-Rus dostluğu soğuma dönemine girmiştir. Bu soğumada asıl etken ise artık Türkiye'nin Sovyet dostluğu yerine İngiltere'nin dostluğunu ön plana çıkarmaya başlamasıdır. Akdeniz Paketi ile başlayan Türk-İngiliz ilişkilerinde iyileşme, Montreux Konferansı'nda İngiltere'nin olumlu tavrıyla iyice ivme kazanmıştır.

Sözleşmenin imzalanmasından sonra Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Daire Başkanı Dieckhoff, Almanya'nın durumunda Lausanne Boğazlar Sözleşmesi'ne göre Montreux'de bir kötüleşme olduğunu iddia etmiştir. Bu iddiasına gerekçe olarak da yeni sözleşme sayesinde Rus Karadeniz filosunun Almanya'nın sahilgar olduğu Kuzey ve Baltık Denizi'ne artık rahatlıkla ulaşarak bir tehdit oluşturacak olmasını göstermiştir. Yeni sözleşmenin imzalanmasından itibaren Alman Dışişleri Bakanlığı mensupları ve Alman gazeteleri, sözleşmeye imzacı ülke olarak katılma isteğini, sözleşmeden duyulan memnuniyetsizliği ve benzer bir sözleşme yapılması gerektiğini sürekli ifade etmeye başlamıştır. Almanya'nın tüm bu çabalarının altında Avrupa'da yeni yükselen bir güç olmasına rağmen Boğazlar gibi önemli bir konuda yapılacak yeni sözleşmeye dâhil edilmemesini hazmedememesinin yattığı değerlendirilmektedir.

Lausanne'a imzacı olmadığı için Montreux konusunda söz hakkı olmadığına dair Türkiye'den resmi bir açıklama almasına rağmen Almanya, İtalya ile 25 Ekim 1936'da yaptığı ittifak ve akabinde 4 Mayıs 1937'de Boğazlar konusunda ortak hareket etmek için aldığı karara dayanarak Türkiye'ye yeni sözleşmeye katılma ya da benzer bir sözleşme yapma konusunda yaptığı baskıyı arttırmıştır. Diğer yandan da Boğazları askeri malzeme ve birlik geçiren tüm Sovyet gemilerini yasaklayacak şekilde Montreux'nün revize edilmesi ve bu suretle sözleşmeye dâhil olma çabalarına girişmiştir.

1937 ve 1938 yıllarında Boğazlar konusunda İtalya ile birlikte hareket etme çabaları, İtalya'nın 2 Mayıs 1938'de sözleşmeye dâhil olması ile boşa çıkınca, Almanya Türkiye'ye bu konuda baskılarını sürdürmüş, hatta iki ülke ticari görüşmelerinde dahi bir takım hukuki gerekçeleri de katarak bu konuyu gündemde tutmuş ve bir taviz koparmak için boşuna uğraş vermiştir. Akabinde de Montreux'nün imzalandığı tarihten itibaren bu sözleşme ile Sovyetlerin kendisi için bir tehdit oluşturacağı iddiasını unutarak 23 Ağustos 1939'da tüm dünyayı şaşkırtacak şekilde Sovyetler ile bir ittifak yapmış ve bundan aldığı cesaretle bir hafta sonra da dünya savaşına yol açacak Avrupa'da bir savaş başlatmıştır. Artık Almanya, yeni müttefiki Sovyetler ile birlikte hareket ederek Türkiye'ye Boğazlar konusunda baskı yapmaya başlamıştır. Bir nevi bu konuda yeni yardımcısı İtalya yerine Sovyetler olmuştur. Fakat bu

kez Almanya bu çabaları sayesinde, eski dost ülke Sovyetler ile bir ittifak yapmak üzere savaştan kısa bir süre sonra Moskova'ya giden Türk Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'nun girişimini en azından boşa çıkarmıştır.

Almanya'nın Sovyetler ile birlikte hareket ederek Boğazlar konusunda Türkiye'ye baskı yapması 1939 ve 1940 yıllarında da sürmüştür. Ancak İtalya ve Japonya ile yaptığı üçlü ittifaka Sovyetleri de dâhil etmek üzere Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov'u Berlin'e davet etmesi her şeyi bir anda farklılaştırmıştır. Nitekim bu davete icap ederek 12-13 Kasım 1940 tarihlerinde Berlin'de bulunan Molotov'a Hitler ve Dışişleri Bakanı Ribbentrop, sırf Sovyetleri üçlü ittifaka dâhil edebilmek için Almanya'nın 1936-1939 yılları arasındaki Karadeniz'in artık bir Rus denizi olduğu iddiasıyla tamamen çelişen şu teklifi götürmüşlerdir: Boğazların Sovyetler dışındaki diğer tüm devletlerin savaş gemilerine kapatılması sağlayacak şekilde Montreux'nün ortadan kaldırılması ve yeni bir sözleşme yapılması. Molotov'un bu teklifle de yetinmeyip Boğazlardan Sovyetler adına üs verilmesini üçlü ittifaka katılmak için şart koşması, zaten bu ülke ile ittifakından rahatsızlık duymaya başlayan Almanya için bardağı taşıran son damla olmuş ve Hitler'in derhal generallerine Sovyetler ile bir savaş hazırlığına girişilmesi emrini vermesine neden olmuştur. Bu tarihten itibaren Almanya, artık Montreux'yü revize etme ya da benzeri bir anlaşma yapma iddialarını bir kenara bırakarak Sovyetlere karşı başlatacağı savaşta güney kanadını sağlama almak üzere Türkiye ile bozuk olan ilişkilerini düzeltme çabalarına girişmiş ve bunun sonucunda 18 Haziran 1941'de Türkiye ile bir dostluk anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşmadan dört gün sonra da Sovyetlere karşı bir savaş başlatmış ve Boğazlarla ilgili yeni politikası da Boğazlardan her tür Rus ve Müttefik gemi geçişinin yasaklanması, ancak her tür Alman gemisinin geçişine izin verilmesi için Türkiye'ye baskı yapmak olmuştur.

1936 yılından itibaren Montreux'ye katılma, olmazsa yenileme çabaları bir sonuç vermeyince Almanya, 1941'den sonra bu çabalarından vazgeçmiş, ancak Boğazlar konusu sonuçta Hitler iktidarı boyunca Türk-Alman ilişkilerinde bir sorun olmaya devam ettiği gibi, bu dönemde önce Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri ve daha sonra da Dışişleri Bakanı olarak görev yapan ve Almanlar tarafından Türk dış politikasının İnönü'den sonra tek söz sahibi olarak nitelendirilen Menemencioğlu'nun Haziran 1944'te istifasına neden olmuştur. Gerçi bunda değişen şartların etkili olduğu değerlendirilse de en azından bu istifanın gerekçesi olarak Menemencioğlu'nun söz konusu sözleşmeyi yanlış uyguladığı gösterilmiştir.

KAYNAKÇA

- Cumhuriyet, 1936-1941
- GHAREEB E.A., **Historical Dictionary of Iraq**, Oxford: The Scarecrow Pres, Inc., 2004.
- GÜRÜN Kamuran, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.
- KILIÇ Sezen, **Hitler'in Gizli Dosyalarında Türkiye**, İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- ORAN Baskın, **Türk Dış Politikası**, İletişim Yayınları, Cilt I, İstanbul, 2001.
- SOYSAL İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, I. Cilt (1920-1945), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.
- Türkische Post, 1936-1941.
- Völkischer Beobachter, 1936-1941.